

N I E R U W E L A N D T D E
L D E R
O
L I M

Historisch geografisch

TIJDSCHRIFT

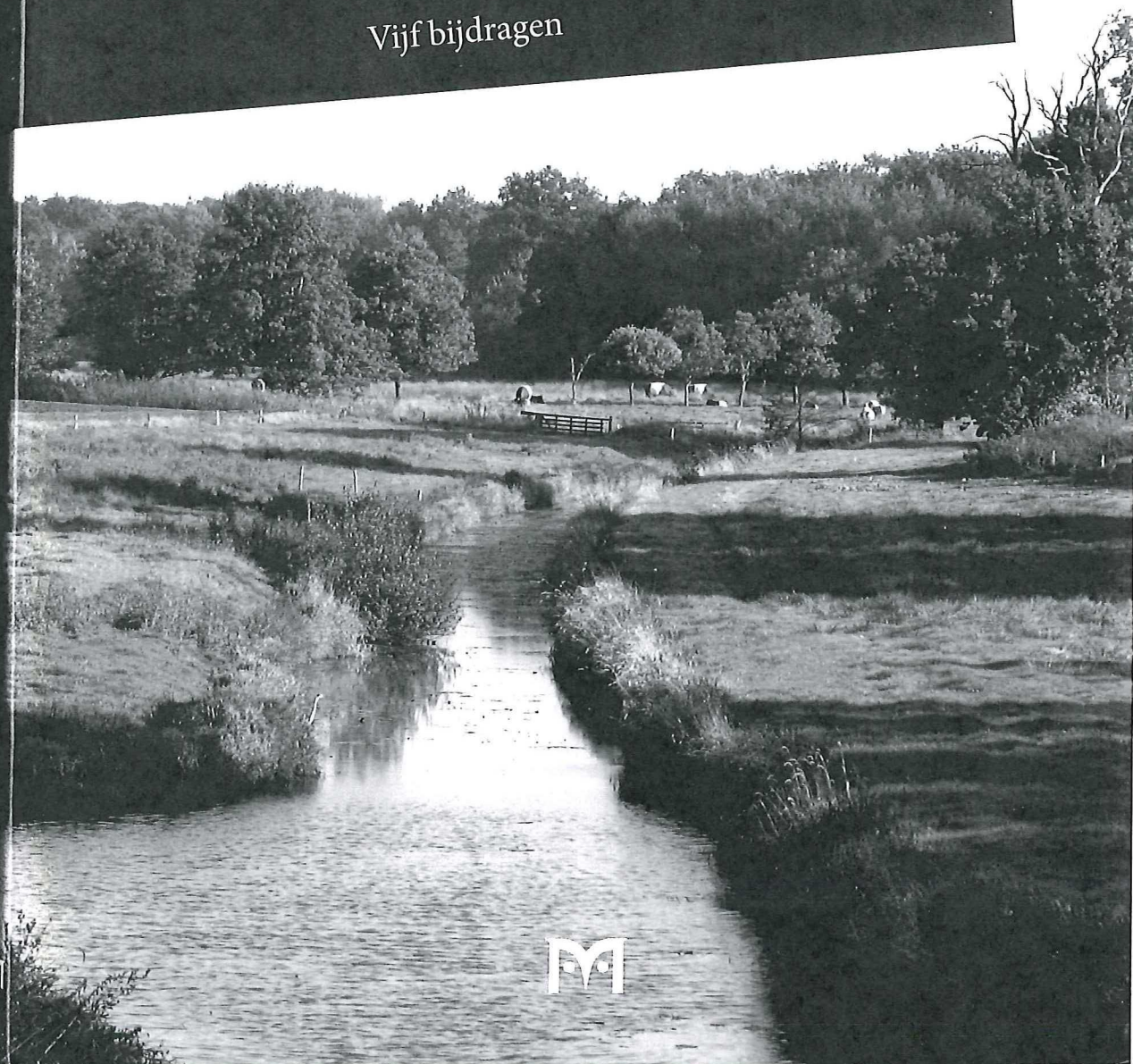
28E JAARGANG

2010

3

Historisch
cultuurlandschap
in Nederland

Vijf bijdragen

Nieuw land – nieuwe samenleving – knappe nederzetting

Dorpen in vijftiende- en zestiende-eeuwse
bedijkingen in de zuidwestelijke delta¹

Reinout Rutte

INLEIDING

Op enkele Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden en in West-Brabant ligt een fascinerende reeks nederzettingen. Allemaal zijn ze opgebouwd uit een voorstraat die meestal loodrecht op een dijk staat en uitloopt op een kerkring. Veelal wordt de voorstraat aan twee kanten geflankeerd door een parallel lopende achterstraat. Bij de aansluiting van de voorstraat op de dijk ligt een haven. Deze nederzettingen, dikwijls aangeduid als ringstraatdorp, werden aangelegd in de vijftiende en zestiende eeuw, als onderdeel van een groter project: de bedijking van opwassen in de delta.² S.J. Fockema Andreae stelde reeds in 1924 vast dat de plattegronden van de dorpen op het eiland Overflakkee, zoals Oude Tonge, Middelharnis, Sommeldijk en Ooltgensplaat, sterke overeenkomsten vertonen (Fockema Andreae, 1924, 1948). In recenter literatuur is erop

gewezen dat op de Zeeuwse eilanden in de buurt van Overflakkee dorpen met vergelijkbare plattegronden zijn te vinden, bijvoorbeeld Bruinisse, Sint Philipsland, Sint Annaland en Colijnsplaat. West-Brabant kent er eveneens een aantal: Standdaarbuiten, Fijnaart, Ruigenhil/Willemstad en Nieuw-Vossemeer. De plattegronden van Klundert en Dinteloord worden wel beschouwd als afgeleide van het ringstraatdorp (bijv. Van Ham, 1967; 't Hooft, 1944; De Klerk, 1972, 2006 en Den Uyl, 1952).

In de literatuur wordt dikwijls opgemerkt dat de nederzettingen behoren tot het type ringstraatdorp, maar op de wordingsgeschiedenis van de groep nederzettingen wordt zelden dieper ingegaan. Dit terwijl het begrip 'type' hier volgens mij eindelijk eens echt van toepassing is. We hebben namelijk niet te maken met een later door wetenschappers verzonnen typologie om een nederzettingvorm te verklaren en er greep

DE UITGIFTE VAN DIRKSLAND – 1415

Op 13 november 1415 gaf hertog Jan van Beieren, als heer van Voorne, Dirksland uit om te bedijken. Pieter Claeszoon en zijn metgezellen kregen daarmee toestemming en opdracht de gorzen van Dirksland tot korenland te maken. De voorwaarden waaronder dit gebeurde, zijn vastgelegd in de uitgiftebrief.⁵ Daarin stelt de hertog ten eerste zijn inkomsten veilig. Pieter Claeszoon en zijn metgezellen moeten na bedijking een deel van het land aan de hertog schenken: 'die sevenste veure'. Bovendien heeft de hertog recht op tienden van koren, vlas en lammeren, en hij eist voor elk gemet land jaarlijks een 'Hollandse groote'.

Ten tweede geeft de hertog het nieuwe land voorrechten. Hij zal zijn onderdanen in het nieuwe land beschermen en rechtvaardig behandelen, volgens het recht van het land van Voorne. Zeven jaar vanaf het eerste ploegen zal het vrij zijn van heervvaart, beden, diensten en lasten. De bewoners van Dirksland zijn vrij om drank te tappen, te bakken en andere nijverheid te bedrijven, waarover de eerste zeven jaar geen belasting wordt geheven. Ze mogen zelfs turf winnen op hun eigen land, als dat maar niet te dicht bij de zeedijk gebeurt. Ten derde krijgen de bedijkers opdracht om een bestuur in te stellen. Eveneens voor een periode van zeven jaar moeten zij de schout en schepenen benoemen. Dat bestuur zal toezien dat de dijken goed worden aangelegd, dat de gestelde regels worden nageleefd en het zal rechtspreken.

Ten vierde wordt vastgesteld dat landmeters van het land van Voorne het nieuwe land 'metten dyck, wege, ende wegeslooten, 't land, blocken, ende eygelyck op 't fijne bedrijven, klein, ende groot'. Daarvoor krijgen zij 20 nobels. Vinden de landmeters van Voorne dit bedrag

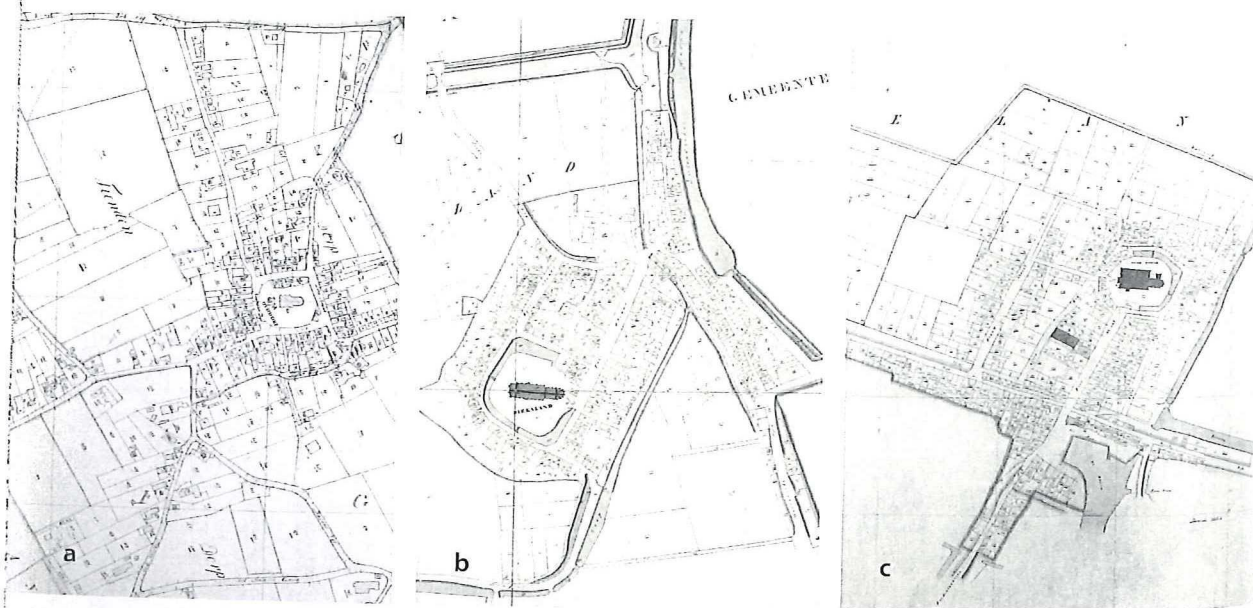
te laag, dan zijn de onderdanen van het nieuwe land gerechtigd om zelf goede landmeters te kiezen. Ten vijfde zijn de bedijkers verplicht 36 gemeten grond aan de kerk te schenken. Deze grond is bestemd als inkomstenbron voor de priesters en voor het onderhoud van de kerk. De kerk moet worden gebouwd van de gemetengelden en renten van de kerkenlanden en door de 'breedste landluiden' van Dirksland. Ten slotte wordt een en ander geregeld in verband met veerdiensten van en naar het nieuwe land.

In deze uitgiftebrief worden de kaders neergezet voor een nieuwe samenleving op nieuw land. Dat klinkt misschien wat hoogdravend. Voor een deel betreft het ongetwijfeld standaardregels en -formuleringen. Maar het is het complete pakket van voorwaarden dat indruk maakt. De landsheer en de bedijkers met wie hij in zee ging, schijnen duidelijk voor ogen te hebben gehad dat het om een groot project ging waarmee veel geld was gemoeid. Hier zou niet zomaar een aanwas worden bedijkt, of een kleine inpoldering worden gedaan, zoals dat in de voorgaande eeuwen in de delta veelvuldig was gebeurd (Beenhakker, 1999; Van Ham, 2001; Verseput, 1950). Neen, een groot gebied van opwassen, van gorzen en geulen waar water en getijden tot dan toe vrij spel hadden, zou in één keer van een ringdijk worden voorzien. Daarmee kwam een enorm areaal vruchtbaar akkerland beschikbaar: een nieuw eiland vol koren. In dit nieuwe land moesten bestuur en rechtspraak worden geregeld. Tevens was er een kerk met toebehoren nodig. Er werd voorzien dat het niet slechts een agrarische samenleving zou zijn, maar dat eveneens andere beroepen uitgeoefend gingen worden. Bovendien werd ingezien dat de opbouw van deze samenleving enige tijd zou vergen.

De uitvoering van dit project was alleen mogelijk als de landsheer een groep aannemers in de hand nam: dat waren Pieter Claeszoon en zijn medebedijkers. Zo kon het risico worden gespreid en het opwerpen van de dijk door vele handen tegelijk worden aangepakt. Dat deze aanpak slaagde, mag blijken uit het feit dat de inpoldering reeds in 1416 werd voltooid (Teixeira, 1941, 214; vgl. Baars, 1979, 32-33). Vraag blijft echter hoe het zat met de nieuwe nederzetting. Daarover lezen we niets in de uitgiftebrief, terwijl deze wel werd aangelegd. Het dorp Dirksland verscheen aan de oostrand van de polder, op een plek waar een oude getijdengeul door de nieuwe dijk werd afgedamd. Het buitendijkse deel van die geul diende als haven, het binnendijkse deel werd benut voor de afwatering van de polder, via een sluis in de dijk.⁶ Vanaf de dijk loopt een hoofdstraat naar

een kerk op een kerkhof, waar een ringstraat omheen ligt. Parallel aan de hoofdstraat, de voorstraat, liggen twee secundaire wegen: de achterstraten. De kerkring vertoont grote overeenkomst met de plattegronden van oudere dorpsnederzettingen in het deltagebied, bijvoorbeeld Ouddorp op Goeree, of Dreischor op Duiveland. Aan de kerkring, die klaarblijkelijk werd overgenomen van de oudere dorpen, werden de voorstraat en achterstraten als nieuw element toegevoegd.⁷ Wie waren verantwoordelijk voor de vorm en aanleg van deze nieuwe nederzetting?

Dirksland stond aan het begin van een indrukwekkende reeks bedijkingen. De gorzen die tot het begin van de vijftiende eeuw hoofdzakelijk waren gebruikt voor zout- en veenwinning, voor visserij of als weidegebied voor schapen, werden in de loop van de vijftiende

Kadastrale minuutplannen van: a) Ouddorp (1826); b) Dirksland (1825); c) Oude Tonge (1826).

en zestiende eeuw op grote schaal ingepolderd en ingericht: relatief onbeduidende opwassen werden rijke akkerlanden.⁸ Een aantal gisse lieden zag in dat hier veel geld viel te verdienen, zeker bij goede graanprijzen. Door deze bedijkingen en het handelen van die lieden te volgen, wordt het mogelijk meer inzicht te krijgen in de plaats en vorm van de nieuwe nederzettingen in het nieuwe land.

DE BEDIJKING VAN DE TONGE – 1438

In het jaar volgend op het droogvallen van Dirksland werd toestemming verleend om de opwassen in het getijdengebied even ten oosten van Dirksland te laten bedijken. Op 6 maart 1417 kreeg Margaretha van Bourgondië van haar dochter Jacoba van Beieren het octrooi om de gorzen van Sommeldijk in te polderen (Boers, 1843, 223). De pogingen daartoe werden vermoedelijk gefnuikt door de Sint Elisabethsvloed van 1421 (vgl. Beenhakker, 1999, 83-84). In 1430 verkocht Margaretha het octrooi aan Floris van Borselen, edelman uit een voornaam Zeeuws geslacht. Van inpoldering kwam het pas nadat een neef van Floris, Adriaan van Borselen, de gorzen op 13 juni 1464 ter bedijking had uitgegeven (Boers, 1843, 223; Verseput, 1953, 15-16). Wat hier opvalt, is dat het octrooi om te bedijken en de uitgifte van de bedijking twee verschillende dingen zijn. Hetzelfde was het geval bij het gebied ten zuiden van Sommeldijk, dat in 1464 reeds was ingepolderd.

Na het succes van Dirksland gaf namelijk niet alleen Jacoba van Beieren toestemming om gorzen te bedijken. Ook hertog Jan van Beieren deed dit opnieuw. In 1420 werd door hem het octrooi verleend voor de bedijking van de gorzen van onder meer Grijsoord, Duiven-

waard en de Tonge. Evenals in de uitgiftebrief van Dirksland stelt hertog Jan in dit stuk zijn inkomsten veilig, worden er voorrechten verleend en moet er een bestuur worden ingesteld.⁹ Artikelen over landmeters, het inrichten van het nieuwe land en verplichtingen ten aanzien van een kerk ontbreken echter. Bovendien staat in de aanhef van het stuk dat het niet alleen een octrooi betreft voor het bedijken van de 'gorsen, lande ende slyke', maar dat de hertog deze tevens verkoopt. De rechterhelft wordt gekocht door Gerrit van Boshuizen, de linker door Pieter van Steenhuis Bartholomeuszoon. Deze twee heren krijgen toestemming om het land naar believen te bedijken tot korenland of te gebruiken als moerland. Zij mogen het daartoe ook verkopen, als maar wordt gezorgd dat de hertog zijn bedongen inkomsten ontvangt en het bestuur wordt ingesteld.

Van bedijking kwam het pas in 1438. Ook hier zal de Sint Elisabethsvloed de bedijkers parten hebben gespeeld en schrik hebben aangejaagd. Bovendien schijnt de omvang van het gebied te groot te zijn geweest. Bij de bedijking van 1438 werd namelijk alleen de Tonge ingepolderd. Dat gebied gaven Pieter van Steenhuis Bartholomeuszoon en Godschalk Oem van Wijngaarden en Johan Ruigrok – klaarblijkelijk had Gerrit van Boshuizen zijn deel inmiddels verkocht – ter bedijking uit aan Pieter Gerritze, Cornelis Gilleszoon, Pieter Huygens en hun metgezellen. In de uitgiftebrief wordt niet alleen melding gemaakt van de eerdergenoemde voorwaarden – waarbij opvalt dat een deel van de inkomsten niet meer naar de landsheer vloeit maar naar de nieuwe eigenaren, de octrooihouders – maar ook van de verplichtingen die de bedijkers hebben ten aanzien van de inpoldering.¹⁰ Zo zijn er artikelen te vinden over de aarde voor de bedijking en over een landmeter

die zeggenschap heeft over de dijk van het nieuwe land. Bovendien wordt verordend dat de bedijkers niet alleen voor de bouw en het onderhoud van de kerk moeten zorgen, maar ook grond moeten afstaan voor het kerkhof en het dorp. Hier worden dus zowel de nieuw te bouwen kerk als het dorp, dat in de uitgiftebrief van Dirksland ontbrak, expliciet genoemd en er wordt rekening gehouden met de grond die nodig was voor de nederzetting.

Die nederzetting, Oude Tonge, en de kerk werden aan de zuidrand van de polder aangelegd. Over de plaats waar het dorp moet worden gebouwd, lezen we evenals bij Dirksland niets in de uitgiftebrief. Over de vorm die het moet krijgen ook niet. Het werd gebouwd op een vergelijkbare plek als Dirksland: bij de kruising van een oude getijdenstroom en de nieuwe dijk. Weer zien we een combinatie van afwatering, sluis en haven. Verder een voorstraat die loodrecht op de dijk is geplaatst en centraal op de kerkring uitkomt. Anders dan in Dirksland, waar de hoofdstraat in een hoek op de kerkring aansluit en de achterstaten aan één kant zijn gesitueerd, ligt de voorstraat in Oude Tonge in het midden met aan elke kant een achterstraat die uitkomt aan de rand van de kerkring. De waterloop van de kreek liep ten oosten van de oostelijke achterstraat. De nederzettingen in de volgende grote bedijkingen zouden stuk voor stuk een plattegrond volgens dezelfde opzet krijgen. De situering in de polder werd eveneens steeds door dezelfde factoren bepaald.

Maar wie was verantwoordelijk voor die keuzen? Op basis van de octrooien en uitgiftebrieven kunnen we vaststellen dat het in ieder geval niet de landsheer geweest zal zijn. Uit de uitgiftebrief van Dirksland kan al worden afgeleid dat het hem primair om de inkomsten ging. De verantwoordelijkheid voor de bedijking

liet hij liever over aan anderen. Dat wordt bevestigd door de gang van zaken bij de Tonge en Sommeldijk: Jan van Beieren respectievelijk Jacoba van Beieren waren de verleners van het octrooi en daarin werden alleen de financiële en bijbehorende bestuurlijk-juridische voorwaarden geregeld. Tegelijk met het verlenen van de toestemming voor bedijking konden de gorzen ook worden verkocht. Dat deed zowel Jan van Beieren als Margaretha van Bourgondië. De bedijkingsrechten en de te bedijken gebieden waren handelswaar geworden. Pas toen men het bedijken van die gebieden daadwerkelijk ter hand wilde gaan nemen, werd een uitgiftebrief voor de bedijking op papier gesteld, waarin niet alleen werd ingegaan op financiële, bestuurlijke en juridische zaken, maar ook op aspecten die te maken hadden met de inpoldering en inrichting van het nieuwe land.

SOMMELSDIJK, MIDDELHARNIS EN ADRIAAN VAN BORSELEN – 1464-1465

Toen Adriaan van Borselen, heer van Duiveland, in juni 1464 de uitgiftebrief voor de inpoldering van Sommeldijk liet opstellen, ging hij niet over één nacht ijs. Afgezien van het gegeven dat de zout- en de veenwinning waarvoor het gebied werd gebruikt steeds minder lucratief werd, waren de gorzen sinds de Sint Elisabethsvloed vermoedelijk aanzienlijk opgeslibd (Verseput, 1950, 1953, 12-16; Beenhakker, 1999). Uit de akte van 1464 blijkt dat Van Borselen zeven achtste deel van de bedijking uitgaf aan vijf personen en zelf een achtste voor zijn rekening nam.¹¹ Ten minste een van die bedijkers, Cornelis Gilleszoon, had al ervaring opgedaan als een van de hoofdbedijkers van de Tonge. Bovendien ging Adriaan van Borselen niet alleen een overeen-

komst aan met een groep bedijkers, maar ook met de heren die de aangrenzende gorzen Duivenwaard en Middelharnis in handen hadden. Tezamen zorgden ze dat het gebied in één keer werd bedijkt tot korenland. In de overeenkomst spreken de eigenaren van de gorzen af dat ieder zorg draagt voor het deel van de dijk op zijn eigen grond en voor de afwatering daarvan. Verder wordt vastgelegd dat de grens tussen Sommeldijk en Middelharnis zal worden gemarkeerd door een sloot of weg en wordt bepaald dat in elk van de drie gebieden recht wordt gesproken volgens de eigen handvesten, maar ook dat de 'drie heerschappen over en weer te eeuwig en dage door des anderen land een vrij en vast geleide hebben'.¹² Het octrooi voor Duivenwaard was al verleend in 1420, samen met de Tonge en Grijsdijk. Middelharnis was in 1435 door Jacob van Gaasbeek, heer van Abcoude, Putten en Strijen, verkocht aan Pieter Pot, Poppe Haymanszoon, Jan Willemszoon en een aantal geestelijke instellingen in Antwerpen, inclusief octrooi om te bedijken. In de akte van overdracht staat expliciet vermeld dat Van Gaasbeek zijn gorzen van Middelharnis verkoopt omdat hij geld nodig heeft (Boers, 1843, 257-259; Verseput, 1953, 14-19). Ook blijkt dat de gorzen ten tijde van de verkoop al zodanig waren opgeslibd dat er bomen konden groeien. Van bedijking kwam het echter niet. Blijkbaar namen de nieuwe eigenaren genoeg met de opbrengsten van de zoutwinning, de schapenhouderij en wat kleinschalige akkerbouw die er plaatsvond (Verseput, 1953, 14-15).

Het lijkt er sterk op dat Adriaan van Borselen het initiatief nam tot het grote bedijkingsproject. Nadat hij in de zomer van 1464 zijn uitgiftebrief had doen uitvaardigen voor Sommeldijk – waarin hij, zoals we zagen en anders dan de octrooihouders van de eerdere

bedijkingen, ook zelf deelnam als bedijker – en de overeenkomst sloot, volgde in februari van 1465 de uitgifte van Duivenwaard en Middelharnis, nog juist op tijd om de bedijking de eerste maart van het jaar te starten, zoals in de brief van Middelharnis wordt verordend (Uytgifte, 1665, fol. 4). De complete ringdijk moest immers tussen medio maart en medio juli worden opgeworpen omdat anders hoge vloed, regen en najaarsstormen het hele project konden doen mislukken (zie Baars, 1980a, 17-18).

Wellicht wist Van Borselen via een verwant van Pieter Pot de eigenaren van de gorzen van Middelharnis over te halen. De naam Mr. Jan Pot valt namelijk op als eerste in de lijst van aannemers van de bedijking van Middelharnis, vóór Jacob van Santvoort, Willem Ruigrok, Ewout Janszoon, Pieter Jacobszoon en Andries Pieterszoon, 'met haere meededeelders' (Uytgifte, 1665, fol. 15-16). Verder valt op dat ene Jan Ruigrok zowel tot de uitgevers van Middelharnis als Duivenwaard behoorde. In ieder geval slaagden Van Borselen en de anderen in hun opzet, want in de loop van 1465 werd de bedijking voltooid (Teixeira, 1941, 228). Doordat het risico niet alleen werd gedeeld door met de uitgiftebrief een groep aannemers te contracteren, maar ook door de armen ineen te slaan als octrooihouders, bleek het mogelijk om een gebied van ongekende omvang te bedijken.

Uit de uitgiftebrieven van Sommeldijk en Middelharnis spreekt dat de heren uitgevers, dus Van Borselen, Ruigrok, nog enige particulieren en de vertegenwoordigers van de Antwerpse geestelijke instellingen, de zaken goed hadden geregeld (Uytgifte, 1665; Van der Zwan, 1980, 7-11). Veel van de inkomsten die bij Dirksland nog naar hertog Jan van Beieren vloeiden, worden nu opgestreken door Van Borselen, Ruigrok en hun kornuiten: jaarlijks 1 of 1½ groot per gemet

en tienden van onder meer koren, vlas, meekrap en lammeren. Bovendien moet er betaald worden voor kosten die de heren maken in verband met de organisatie en administratie van de bedijking. Verder wordt van elke 3 of 4 gemeten lands een gemet gereserveerd als land voor de heer, dat hij na de verkaveling zelf zal uitkiezen. De rechten op moeren, begrazing van de dijken en buitendijkse gebieden zijn aan de heren voorbehouden. Voor bestuur en rechtspraak stellen zij voor elk deel van de nieuwe polder schout, schepenen, baljuw en gezworenen aan. In de uitgiftebrief van Middelharnis valt een uitzonderlijk artikel op: de bedijkers moeten de heer van Sommelsdijk 200 ponden betalen omdat hij 'dijcken zal aen die Middelharnisse, dat hen zeer proffytelieck is' (Uytgifte, 1665, fol. 7). Deze verplichting bevestigt de hoofdrol van Adriaan van Borselen in het project.

Naast de financiële, bestuurlijke en juridische aspecten wordt een aantal zaken aangaande inrichting en onderhoud nauwkeuriger geregeld dan in Dirksland en Oude Tonge het geval was. De aannemers zullen de dijken zo hoog en breed maken als de gezworenen, dijkgraaf en landmeter dat bevelen. De uitvoering hiervan geschiedt door 'arbeyts lieden, die haer broodt met dijcken ende andere arbeyt daer inne doende winnen' (Uytgifte, 1665, fol. 12). Diezelfde dijkgraaf, landmeter en gezworenen leggen in overleg met de heren (dat zijn dus de octrooihouders) sluizen, wateringen en wegen aan. Voor 'eenen kerckhove ende plaetse vande dorpe' moeten de bedijkers van Middelharnis 2 gemeten afstaan. Adriaan van Borselen laat het dorp Sommelsdijk op zijn eigen grond bouwen. Verder wordt de bedijkers opgedragen te zorgen voor de bouw van een kerk en voor het onderhoud daarvan en van twee priesters. Daarvoor zullen zij op elke 100 gemeten 1 gemet afstaan.

Van Borselen draagt ook daaraan bij uit zijn eigen gemeten. In de uitgiftebrieven wordt tevens bepaald aan wie de kerk gewijd moet worden. Voor Middelharnis wordt zelfs vastgesteld hoe het nieuwe dorp gaat heten: Sint Michiel in Putten.

Die naam sloeg niet aan. Wel werden beide dorpen gerealiseerd, op slechts ongeveer 1 kilometer van elkaar. Dat kan alleen worden verklaard vanuit de opvatting dat zowel de octrooihouders c.q. uitgevers van Middelharnis als die van Sommelsdijk in hun gebied een eigen nederzetting wensten. Ze mochten dan samenwerken bij het bedijken van het gebied, toen de inpoldering eenmaal was gerealiseerd wilde ieder zijn eigen winkel bestieren, wat begrijpelijk is gezien de rechten en de inkomsten. Elk gebied vormde een bestuurlijke eenheid; vandaar ook dat de grens tussen Sommelsdijk en Middelharnis in de overeenkomst expliciet wordt benoemd (Teixeira, 1941, 226). Bovendien behoorde Sommelsdijk tot Zeeland en Middelharnis tot Holland; in de uitgiftebrief van Sommelsdijk wordt verwezen naar de rechten en keuren van Zeeland, in die van Middelharnis naar het Hollandse Putten, waarvan de heer het octrooi had verleend (Uytgifte, 1665, fol. 9; Van der Zwan, 1980, 10). Duivenwaard ging bij de inpoldering van de Tonge horen en kende daarom in Oude Tonge reeds een bestuurlijk centrum. Sommelsdijk en Middelharnis hadden echter ieder een nieuw bestuurlijk centrum met een kerk nodig, zoals het in de uitgiftebrieven wordt bepaald.

Een deel van de artikelen van de uitgiftebrief van Sommelsdijk is overgenomen van die van Dirksland en Oude Tonge, en die van Middelharnis weer van Sommelsdijk. Een aantal regels werd voor Sommelsdijk en Middelharnis geëxpliciteerd, gepreciseerd en toegevoegd,

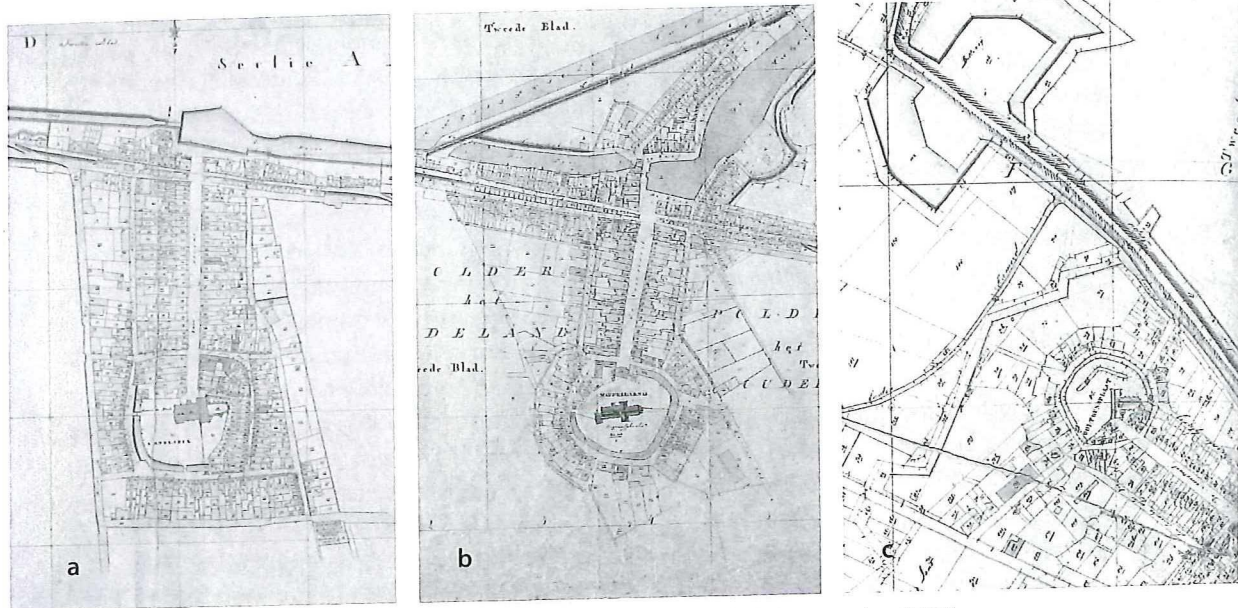
bijvoorbeeld wat betreft de bedijking en de nederzetting. Zoals ik bij Dirksland al opmerkte, kunnen de uitgiftebrieven worden beschouwd als een manifest voor een nieuwe samenleving. Het is treffend om te zien dat de uitgevers zich terdege bewust waren van de omvang van het project, van de organisatie en het werk dat de inpoldering zou kosten, van de voorwaarden en tijd die voor de realisatie daarvan nodig waren en uiteindelijk van de rechten, inkomsten en invloed die het hen zou opleveren. In dit verband kan aan de reeds genoemde punten nog worden toegevoegd dat de bewoners de eerste zeven jaar vrijstelling krijgen van heervaart, bede en schot (Van der Zwan, 1980, 8). Verder hebben ze tol-vrijheid in een groot gebied en het recht om week- en jaarmarkt te houden. Weer blijkt dat niet alleen werd ingezet op een agrarische samenleving. De nieuwe nederzettingen werden behalve

kerkelijke en bestuurlijke centra ook handelscentra, waarin de havens fungeerden als onmisbare schakel met de afzetmarkt, op de eerste plaats voor de opbrengsten van het korenland. In de uitgiftebrief van Sommelsdijk lezen we dan ook dat Van Borselen goede en goedkope veerdiensten garandeert (Van der Zwan, 1980, 10).

De meest gunstige plekken voor de havens lagen gezien de loop van de getijdengeulen aan de noordkant, zowel in het rechtsgebied van Sommelsdijk als in dat van Middelharnis. Bovendien lag aan die kant het Haringvliet. Daar werden dus de nieuwe nederzettingen gebouwd. Klaarblijkelijk werd daarbij dezelfde methode toegepast als met de uitgiftebrieven: ze werden opgetrokken naar voorbeeld van hun voorgangers in de eerdere inpolderingen. Zoals gezegd ging het bij de kreek om een combinatie van haven en uitwate-

Meindert Hobbema, Laantje van Middelharnis, 1689, olieverf op doek, 103,5 x 141 cm.
Op het schilderij van Hobbema zien we Middelharnis vanuit het zuiden.

Kadastrale minuutplans van: a) Sommeldijk (1825); b) Middelharnis (1826); c) Ooltgensplaat (1826).

ring, gereguleerd door een sluis in de zeedijk. Loodrecht op de dijk ligt de voorstraat met achterstraten, die uitkomen bij de kerkring. In Sommeldijk en Middelharnis valt op dat de voorstraat wat hoger ligt dan de omgeving. Deze werd aangelegd op de verhoging van de kreekkrug en volgt de lengterichting daarvan. De uitwaterende kreekloop lag ten westen van de westelijke achterstraat. De opzet van de plattegrond moet tevens zijn ingegeven door de functie die de nederzetting volgens de uitgiftebrief zou vervullen. Niet alleen een agrarisch centrum waar de boeren ter kerke gaan, maar ook een marktcentrum en havenplaats. Slechts een kerkring was niet genoeg. Tussen de haven en de kerkring verscheen dus een brede marktstraat: de voorstraat.

Echter, zo'n doelbewuste toepassing van een bepaalde vorm lijkt mij slechts mogelijk als

daar de hand van een doelgericht persoon achter steekt. Eenzelfde functie krijgt immers lang niet altijd dezelfde vorm. Kennelijk hebben we hier te maken met bijzondere omstandigheden. Was het de hand van de heren die de bedijking uitgaven? Hoewel de kosten voor de bouw van de kerk en van de grond waarop de nieuwe nederzetting zou verrijzen zo veel mogelijk werden doorberekend aan de bedijkers, mag worden verondersteld dat degenen die de uitgiftebrieven van de bedijkingen uitvaardigden de supervisie voerden over de aanleg van de nederzettingen. Dit kan ook worden afgeleid uit het gegeven dat de heer de bouwpercelen langs de voorstraat uitgaf. Volgens overlevering zou Adriaan van Borselen de erven van Sommeldijk 'vrij uitgegeven' hebben (Van der Zwan, 1980, 13 en 22). Naar ik aanneem wordt bedoeld dat Van Borselen de bouwpercelen – zijn eigen grond – voor de

eerste jaren kostenvrij uitgif, vergelijkbaar met de zeven jaren bij de gemeten landbouwgrond, om bewoners aan te trekken en hen in de startfase respijt te geven om een nieuw bestaan op te bouwen, te beginnen met een huis. Dat de inkomsten uit bouwpercelen door de heren uitgevers op waarde werden geschat moge blijken uit de volgende zinsnede in de uitgiftebrief van Middelharnis: 'wie op den heerschapen gront, vroomen, ofte erven timmeren wil, die zal gheven van elcke roede erffs eenen Vlaemsen groote' (Uytgifte, 1665, fol. 6).

Voor Sommeldijk berustte de supervisie over de aanleg van de nederzetting dus bij Adriaan van Borselen en voor Middelharnis bij de groep van eigenaren, maar gezien zijn rol in de bedijking van het hele gebied zou ook daar Van Borselen wel eens van groot belang geweest kunnen zijn. Dit vermoeden wordt versterkt door andere initiatieven die Van Borselen, en zijn vrouw, in dezelfde en navolgende jaren ontplooiden.

VAN BORSELEN GAAT DOOR: BRUINISSE – 1467

In 1457 was Adriaan van Borselen getrouwd met Anna van Bourgondië (Dek, 1979, 31). Anna was een buitenechtelijke dochter van Philips de Goede, hertog van Bourgondië. Karel de Stoute was haar halfbroer (Dek, 1954, 85-88). Voorwaar geen gek huwelijk, althans als het gaat om bedijkingen en het verkrijgen van octrooien daarvoor. Van Borselen had al in 1452 van Philips de Goede een octrooi ontvangen om de schorren te bedijken van Bruinisse, ten opzichte van Sommeldijk en Middelharnis gelegen aan de overkant van de Grevelingen, en grenzend aan Duiveland, waar Adriaan heer en meester was (Jumelet, 1985, 14). In 1467, slechts twee jaar na de inpoldering van Sommeldijk en Middelharnis, kwam Adriaan van Borselen het volgende overeen:

'Zoo hebbe ik Adriaan van Borselen heer van Brigdamme en Duyvelant voor mijnzelfen

De Voorstraat in Middelharnis, gezien in zuidelijke richting, omstreeks 1960.

ende bij consente van de meede grontdeelders uijt magte van zekeren octrooije ende bezegelde brieven van mijn genadigden Heere van Bourgouen, hebbende eenige mijne speciaale vrienden uijtgegeven te bedijken of te doen bedijken buijten souten in 't vorsche tot eenen nieuwen coorenlande, sekere buijt gorse, schor ende aanwerp, gelegen buijten den dijk oostwaerts van 't oudelant van duijvelant, alzo groot ende wijt als binnen den rink van den dijk koomen en vallen mag te weten dat voorschrevene lant sijn groote geset op hondert twee en twintig spaaden, daar ik eene helft af aan mij houde te bedijken, en de andere helft Heer Jan van Cats ridder, Flooris van Haamstede, Willem Pieterse van naune zoon, Hendrik Janszoon Zevenberge, 't Sher Claes, meester Jan Lauwerijs zoon, Jacob Nele zoon als gemagtigde van Raesse Pieterse en de andere naar inhoud des clerqboek van der schote van der dijkagie aangenomen in der manieren gelijk hier naar beschreven volgt' (Jumelet, 1985, 15).

Uit het bovenstaande blijkt dat Adriaan van Borselen de initiatiefnemer van het project was. Hij wist het octrooi te verkrijgen, hij gaf het gebied uit ter bedijking, hij nam zelf voor de helft deel aan de bedijking, zijn vrienden deden mee en hij bepaalde de voorwaarden waaronder dit gebeurde. De landsheer speelde alleen een rol als verlener van het octrooi. In een volgend artikel lezen we dat de ringdijk zo hoog, breed en groot moet worden gemaakt als de dijkgraven en gezworenen die Van Borselen aanstelt het verordenen (Jumelet, 1985, 15). Hier rijst de vraag wat de rol van de andere bedijkers was. Waarom deden zij eigenlijk mee? Voor Van Borselen waren zij ongetwijfeld van onschatbare waarde als mede-investeerder. Zoals gezegd werd op deze manier het risico gedeeld in een immens groot project, dat binnen beperkte tijd gerealiseerd moest

worden. In dat investeren moet de hoofdrol van de medebedijkers worden gezocht. De bedijkers waren aannemers van een deel van het werk, maar het bedijken zelf werd door anderen verricht. Uit de uitgiftebrief kan worden afgeleid dat klerken en landmeters het land verdeelden en uitmaten, in opdracht van Van Borselen. Het graafwerk zal door een leger van arbeiders zijn verricht, de 'arbeys lieden' waarvan gewag wordt gemaakt in de uitgiftebrief van Middel-harnis.

Maar wat leverde deze investering op, waarom zou je dit werk aannemen? Hier werd uit water, uit nagenoeg waardeloze schorren, gorzen en getijdengeulen, op grote schaal nieuw land gewonnen, niet zomaar land, maar vruchtbaar akkerland. Niet voor niets staat in de inleiding van de uitgiftebrieven steeds uitdrukkelijk vermeld dat het gaat om korenland, ook aangeduid als 'costbaere lande'.¹³ Daarbij werd ervoor gezorgd dat de bewoners van het nieuwe land een gezonde nieuwe gemeenschap konden vormen. Evenals voor Sommeldijk regelde Van Borselen voor Bruinisse dat er bestuurders en geestelijken werden aangesteld en grond beschikbaar kwam voor de kerk en het kerkhof, en dat de bedijkers de kerk bouwden en onderhielden. Daarin moesten behalve de bedijkers ook de 'ondersaaten ende inwonende' delen (Jumelet, 1985, 15). Klaarblijkelijk waren de bedijkers niet zozeer de nieuwe inwoners (vgl. Baars, 1979, 32-33). Niet alleen is het onwaarschijnlijk dat heren als Adriaan van Borselen en zijn adellijke vrienden in de nieuwe polder van Bruinisse zijn gaan boeren, maar ook waren hun investeringen dan voor niets geweest. Die hadden slechts zin als zij, nadat de dijk eenmaal was voltooid en het land drooggevalen, uitgemeten en verkaveld, hun gemeten verpachtten of eventueel verkochten aan boeren die het land

gingen bebouwen. Alleen op die manier kon hun investering renderen.

Van Borselen genoot behalve deze inkomsten ook nog die als heer van het nieuwe gebied. De uitgifte van de bouwpercelen in het dorp Bruinisse, dat aan de noordrand van de nieuwe polder verscheen, leverde eveneens geld op dat door Van Borselen werd opgestreken. Uit de uitgiftebrief van Bruinisse blijkt namelijk expliciet dat de uitgever verantwoordelijk was voor de aanleg van de nederzetting: 'Soo sal ick dat dorp ende die kercke ordineren te setten tot zulcken plaetse daer my belijft ende die oirbor duncken sal staende ende geset te wesen' (geciteerd in De Klerk, 1988, 121). Hij bepaalt dus de plaats en zal zorg dragen dat het een passende nederzetting wordt. Bruinisse ligt op een vergelijkbare plek – aan de dijk bij een voormalige kreek – als de nederzettingen in de inpolderingen van Overflakkee, en heeft een plattegrond als Oude Tonge, Sommelsdijk en Middelharnis. Kennelijk beschouwde Van Borselen die situering en plattegrond na Sommelsdijk en Middelharnis als vanzelfsprekend.

In het voetspoor van de uitgifte, bedijking en inrichting van Dirksland en Oude Tonge in de eerste helft van de vijftiende eeuw ontwikkelde Adriaan van Borselen in de eerste decennia van de tweede helft van die eeuw een vast recept voor het maken van nieuw land, van het instrumentarium dat nodig was voor de voorbereiding en uitvoering van zo'n project tot het creëren van de voorwaarden die noodzakelijk waren om de bijbehorende nieuwe samenleving te doen slagen. En dat alles moet hem goed geld hebben opgeleverd. De visionaire Zeeuwse projectontwikkelaar heeft er niet lang van mogen genieten. Hij overleed in 1468, kort na de voltooiing van de bedijking van Bruinisse. Doch zijn vrouw zette zijn werk zeer voortvarend

voort, al snel samen met haar nieuwe man Adolf van Kleef, heer van Ravenstein, evenals Adriaan een edelman van betekenis (Dek, 1954, 87).¹⁴ Anna van Bourgondië voltooide niet alleen Bruinisse maar ontwikkelde en realiseerde tevens drie andere grote projecten, volgens het recept van wijlen haar man Adriaan van Borselen.

ANNA NEEMT HET OVER: SINT ANNALAND, SINT ADOLFSLAND EN SINT PHILIPS LAND – 1476-1487

Binnen een paar jaar tijd wisten Anna van Bourgondië en haar man Adolf van Kleef octrooien te verkrijgen voor bedijking van Sint Annaland, Sint Philipsland en Sint Adolfsland, dat later Ooltgensplaat ging heten. In een octrooibrief van 6 januari 1475 maakte Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, bekend dat zijn 'beminde nichte' Anna, vrouwe van Ravenstein, bij erfenis de gorzen toekwamen van Malland, den Hamel en 's-Graavenkreecke, die vanaf maart 1476 werden bedijkt tot Sint Annaland.¹⁵ Op 17 februari 1477 kreeg Anna van Maria van Bourgondië, die juist haar overleden vader Karel de Stoute was opgevolgd, de gorzen van Galantee, Ooltgensplaat en Bommel in erfpacht, inclusief het recht om te bedijken. De uitgifte ter bedijking volgde op 14 maart 1482.¹⁶ Weer een paar jaar later, in 1486, kregen Anna en Adolf van hertog Maximiliaan van Oostenrijk, met wie Maria inmiddels was getrouwd, toestemming om Sint Philipsland ter bedijking uit te geven, wat in maart 1487 gebeurde (Uil, 1987, 9-11).

Binnen een periode van iets meer van tien jaar verkregen Anna en Adolf de octrooien én realiseerden zij de bedijkingen van maar liefst drie nieuwe polders. Het verkrijgen van de

octrooien, onder gunstige voorwaarden, wist Anna ongetwijfeld te bewerkstelligen door haar familiebanden. Ter meerdere eer en glorie van haar vader vernoemde ze Sint Philipsland naar hem. Deze vernoeming werd vroom verweven met de patroonheilige van de kerk in het nieuwe dorp: de apostel Philippus. 'Bij der hulpe Godts ende hopende goede fortuyne ende voirspoet', die wens lieten Anna en Adolf vastleggen in de uitgiftebrief van Sint Philipsland (geciteerd in Uil, 1987, 9). Gezien de benaming van de beide andere bedijkingen mag worden aangenomen dat Anna en Adolf vooral ook hun eigen fortuin en voorspoed voor ogen hebben gehad: de ene gaat Sint Annaland heten 'ter eeren ende waerdicheit vander heiligen vrouwe ende santinne mijn vrouwe Sinte Anna' (Van der Zwan, 1978-1979, 63), de andere Sint Adolfsland, naar de 'goede heere ende vriend Gods Sinte Adolph, die daar patroon wesen zal' (Hovy, 1977, 93).

Zonder veel omhaal verbonden Anna en Adolf de hulp van God, de eer van de heiligen en hun eigen welvaren met elkaar. Behalve een symbolische betekenis, vruchtbaar nieuw land vernoemd naar henzelf door middel van hun naamheilige, en een materiële betekenis, het verrijken van zichzelf, valt er ook nog een derde, machtspolitieke betekenis aan te verbinden. Met de bedijking van Sint Annaland, Sint Adolfsland en Sint Philipsland kreeg Anna nog meer land, rechten en onderdanen in de delta. Sommelsdijk en Bruinisse stonden immers eveneens onder haar bestuur en door haar eerste huwelijk was ze ook vrouwe van Duiveland. Zowel de gorzen waaruit Sint Annaland werd bedijkt als die van Sint Philipsland, lagen aan de overkant van de Zijpe ten opzichte van Bruinisse, dat weer grensde aan Duiveland. Met de bedijking van Sint Adolfsland vergrootten Anna en Adolf hun greep op het Flakkeese deel van de delta, waar zij

tot dan toe Sommelsdijk bestuurden te midden van Hollandse gebieden. De keuze voor de te bedijken gorzen werd wellicht mede hierdoor bepaald, maar de mogelijkheid tot lucratieve indijking van opwassen tot kostbaar korenland zal toch doorslaggevend zijn geweest. De gekozen gebieden moeten in de loop van de tweede helft van de vijftiende eeuw zodanig zijn opgeslibd dat ze in aanmerking kwamen voor inpoldering.

Evenals Adriaan van Borselen hield Anna de touwtjes stevig in handen. Bij alle drie de bedijkingen was zij behalve uitgever ook deelnemer. In Sint Philipsland en Sint Adolfsland nam ze een vierde deel voor haar rekening (Uil, 1987, 9; Hovy, 1977, 91). In de uitgiftebrieven stelt ze haar inkomsten op de bekende wijze veilig: door jaarschot en tienden te verlangen, door van elke 4 gemeten er 1 op te eisen, door de bedijkers te laten betalen voor haar 'lijfcoop kosten en de moyesnisse van onsen octroye ende andersenis' (Van der Zwan, 1978-1979, 64). En dan hebben we het nog niet over de inkomsten uit de verpachting van haar eigen grond (een vierde deel plus de opgeëiste gemeten) als korenland. Met dat fortuin zat het dus wel goed. De voorspoed van het nieuwe land werd op beproefde wijze gegarandeerd. Anna benoemde de gebruikelijke bestuurders, regelde het nodige recht en zorgde dat de bedijkers en de nieuwe inwoners week- en jaarmarkten mochten houden, tolvrijheden kregen en zeven tot tien jaar vrijstelling van de diverse verplichtingen en belastingen. Maar dan moesten ze natuurlijk wel grond afstaan, 3 tot 6 gemeten, om de kerk, het kerkhof en het dorp op te realiseren, 1 gemet op 100 voor het onderhoud van de kerk en de priesters (Hovy, 1977, 91-99; Uil, 1987, 9-11; Van der Zwan, 1978-1979, 63-64). Ze moesten de kerk ook bouwen. Anna laat er echter geen misverstand over bestaan dat zij in het 'nieulant

tdoorp ende die kerke ordineren ende doen stellen tot sulker plaetsen daert ons nuts ende oirboirlicxst dincken sal' (Van der Zwan, 1978-1979, 64).

OMSTREEKS 1500 – RESULTATEN VAN EEN KLEINE EEUW PROJECTONTWIKKELING

De dorpen in de drie bedijkingen van Anna van Bourgondië droegen alle dezelfde naam als het nieuwe land, werden allemaal gesitueerd op een vergelijkbare plek als Dirksland, Oude Tonge, Sommeldijk, Middelharnis en Bruinisse en kregen alle drie een plattegrond met voorstraat en kerkring. Over de wijze waarop en waarom dit in Sint Annaland, Sint Adolfsland/Ooltgensplaat en Sint Philipsland gebeurde, lezen we niets in de uitgiftebrieven. Wel lezen we dat Anna dijkgraven, landmeters en gezworenen aanstelt, die haar bijstaan in het 'ordonneren, ramen ende adviseren' van de bedijking (Hovy, 1977, 93).¹⁷ Bij de loop van de dijk werd zo veel mogelijk de vorm van de opwassen gevolgd. Bekijken we de inrichting van het nieuwe land van de drie inpolderingen en hun voorgangers, dan zien we dat ook daar steeds pragmatisch te werk is gegaan, overeenkomstig de formuleringen in de uitgiftebrieven, die immers ook zeer praktisch van aard zijn. Enerzijds blijkt bij de inrichting van de polders rekening te zijn gehouden met aanwezige elementen, zoals de loop van de dijk en kreken en de vorm en hoogte van de gorzen. Anderzijds bepaalde de oppervlakte van de uitgegeven gemeten de indeling van het nieuwe land (vgl. Baars, 1980b). Dit resulteerde in een regelmatige, grootschalige verkaveling en overwegend rechte wegen en sloten, die hier en daar echter een knik maken, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van een oude kreek. Er werd

dus niet zozeer welbewust gestreefd naar een orthogonaal rasterpatroon, maar veeleer naar een zo efficiënt mogelijke indeling. De inrichting moest zo goed mogelijk voldoen aan de in de uitgifte overeengekomen voorwaarden én ingepast worden in de situatie ter plaatse. Vaak projecteerden de landmeters in de lengterichting van de bedijking een lange ontsluitingsweg, niet zelden Lange Weg genaamd, met dwars daarop de andere wegen en afhankelijk van de omvang en vorm van de inpoldering een of meer parallelwegen (vgl. Cuijpers, 2003).

Zoals we zagen werd ook bij de situering van de dorpen in de polder pragmatisch te werk gegaan. Dat betekent dat doorgaans geen rekening is gehouden met de verkaveling van de polder, maar de dijk en de richting van de kreekrug de ligging en oriëntatie van het dorp hebben bepaald. Bij de inrichting van de dorpen blijkt een enigszins vergelijkbare werkwijze te zijn gehanteerd; vanwege de functies die het dorp in de uitgiftebrief kreeg toebedeeld, en die hoorden bij het centrum van de nieuwe samenleving die in de polder werd geboren, waren een kerk, een haven, een markt en een zetel voor de bestuurders nodig. Bovendien moest er plaats zijn om woningen geschikt voor handelaren en nijverheidslieden te kunnen bouwen. Daarom werd aan de kerkring, die werd overgenomen van de oudere agrarische dorpen in het deltagebied, een grote straat toegevoegd waarlangs de gewenste woningen konden worden gebouwd en waar de markt kon plaatsvinden: de voorstraat.

Gezien de ligging van de nieuwe nederzettingen bij de kruising van de dijk met een kreek en de buitendijks gesitueerde haven, bestond de mogelijkheid om ter hoogte van die haven dwars op de dijk een hoofdstraat te projecteren die het hoogste deel van de kreekrug volgt en centraal uitloopt op de kerkring.

Dit blijft echter opmerkelijk omdat de kerk evengoed op een andere plaats had kunnen worden neergezet, bijvoorbeeld aan de voet van de dijk in directe nabijheid van de haven.¹⁸ Nog opmerkelijker is het dat bij alle nederzettingen voor dezelfde opzet werd gekozen, die slechts variatie vertoont in details of onderdelen, zoals de precieze vorm en afmetingen van de kerkkring. De overeenkomst tussen de nederzettingen die vanaf Oude Tonge werden aangelegd, is zelfs zo groot dat globaal voor de kerk en het kerkhof twee vijfde deel van het totale oppervlak is gereserveerd en voor de voorstraat drie vijfde deel, uitgezonderd Sint Annaland waar het kerkhof slechts een derde deel beslaat en de voorstraat twee derde.¹⁹

Mijns inziens zijn die overeenkomstige plattegronden te danken aan de initiatiefnemers van de inpolderingen: aan het duo Adriaan van Borselen en Anna van Bourgondië. Het recept volgens standaardprocedures dat zij ontwikkelden en praktiseerden, voortbordurend op het 'prototype' Dirksland en het voorbeeld Oude Tonge, leidde daartoe. Met dien verstande dat het niet alleen door hun motieven en ondernemerschap, maar vooral ook door hun machtspositie en kordate en doordachte optreden mogelijk werd om in de nieuwe polders nederzettingen te realiseren met meer dan een agrarische functie. Alleen dan waren deze plattegronden op hun plaats. Dit wordt bevestigd door de vorm van een aantal nederzettingen die nog ten tijde van het bewind van Anna en in de daaropvolgende decennia verschenen in nieuwe inpolderingen in hetzelfde deel van de delta. Ergens in de loop van de tweede helft van de vijftiende eeuw werd bijvoorbeeld Nieuwe Tonge aangelegd in een inpoldering tussen de Tonge en Duivenwaard (Boers, 1843, 211-213). In Nieuwe Tonge ligt de kerkkring centraal en ontbreekt een voorstraat.

Stad aan 't Haringvliet en Den Bommel, halverwege de eerste helft van de zestiende eeuw gebouwd in bedijkingen tussen Ooltgensplaat en Middelharnis, hebben wel een voorstraat, maar een kerkkring ontbreekt (Boers, 1843, 311; Van der Gouw, 1987, 65-91; Den Uyl, 1952, 29-33). Deze dorpen missen ook de achterstraten. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat Dirksland, Oude Tonge, Sommelsdijk, Middelharnis en Ooltgensplaat in het Flakkeese een centrumfunctie vervulden, maar vooral ook met het ontbreken bij Nieuwe Tonge, Stad aan 't Haringvliet en Den Bommel van één familie van doortastende opdrachtgevers. Ik stel mij voor dat Adriaan en Anna hebben gedacht: nieuw land, een nieuwe samenleving, daar hoort natuurlijk ook een knappe nieuwe nederzetting bij, meer dan zomaar een dorp; dat zal ons aanzien, onze invloed en onze inkomsten vergroten. Met het overlijden van Anna van Bourgondië in 1508 werd een tijdperk afgesloten.

STANDDAARBUITEN, FIJNAART, RUIGENHIL EN DE MARKIES VAN BERGEN OP ZOOM – 1525-1565

In de loop van de zestiende eeuw trad er een adellijk geslacht in de voetsporen van Anna en haar mannen: de heren van Bergen op Zoom. Zij opereerden in een gebied dat toen vergelijkbaar was met Overflakkee en omstreken gedurende de vijftiende eeuw. In de noordwesthoek van Brabant, ten opzichte van Overflakkee gelegen aan de overkant van het Volkerak, waren uitgestrekte kleioplassen rijp om (her)ingepolderd te worden tot rijke korenlanden (Cuijpers, 2003; Van Ham, 2001). De heren van Bergen op Zoom, vanaf 1533 markies, gaven de bedijkingen uit van Standdaarbuiten, Fijnaart en Ruigenhil.

Octrooien voor het mogen bedijken van de gorzen waren hier minder aan de orde omdat de uitgever als heer van Bergen op Zoom aanspraak kon maken op de opwassen. Veeleer was het de onenigheid met andere heren die ook aanspraak meenden te kunnen maken, zoals de heer van Zevenbergen, die de inpolderingen hier complieerde. Bovendien vormde het gebied een betwiste grensregio tussen Brabant en Holland. In 1525 slaagde de heer van Bergen op Zoom er echter in om het recht aan zijn kant te krijgen voor de gorzen van Standdaarbuiten. Jacqueline oftewel Jacoba van Croy, markiezin-weduwe van Bergen op Zoom, en haar zoon Jan IV van Glymes kregen dat in 1548 gedaan voor Fijnaart, dat oorspronkelijk naar de markiezin was vernoemd: Vrouw Jacobsland. Haar zoon, sinds 1550 markies, nam in 1565 het initiatief tot de bedijking van Ruigenhil (Dane, 1950, 7-53; Van Ham, 1979, 2001).

De bedijking, de inrichting van het nieuwe land en de aanleg van de nederzettingen verliep in West-Noord-Brabant op dezelfde manier als we in de vijftiende eeuw zagen. De heren en dame van Bergen op Zoom droegen zorg voor de bestuurlijke en juridische kaders, regelden hun inkomsten en die van de medebedijkers, gaven onder bepaalde voorwaarden opdracht tot de bouw van een kerk en een dorp, enzovoort. Ze volgden dus het recept van Adriaan, Anna en Adolf, maar het aardige is dat de bronnen op een aantal punten meer informatie geven dan die uit de vijftiende eeuw. Zo blijkt bijvoorbeeld dat moeder en zoon van Bergen op Zoom na de voltooiing van de bedijking van Fijnaart meer dan de helft van de grond bezitten, waarop acht boerderijen staan en waarvan een aantal percelen apart wordt verhuurd. Verder wordt bij het heffen van de cijzen onderscheid gemaakt tussen die op de landerijen en de zoge-

naamde erfciynzen in het dorp, waar dertig erven zijn uitgegeven (Van Ham, 1979). In Ruigenhil blijkt dat Jan IV van Glymes de grond van de bouwpercelen in erfpacht verkoopt. De kopers moeten contant betalen en worden verplicht binnen drie jaar een huis met stenen gevel te bouwen (Dane, 1950, 43-44). De uitgevers van de bedijkingen waren dus inderdaad degenen die de bouwpercelen in de dorpen uitgaven en de inkomsten daarvan vingen. Vanzelfsprekend vergrootten de heren van Bergen op Zoom met de bedijkingen hun machtsgebied, maar ze blijken het vooral ook te hebben beschouwd als inkomstenbron. De motieven van de uitgevers in de zestiende en de vijftiende eeuw komen dus evenzeer overeen.

Bekijken we de inrichting van de bedijkingen van Standdaarbuiten, Fijnaart en Ruigenhil, dan zien we eveneens veel overeenkomsten met de voorgangers. Vergelijken we de verkaveling en de wegenpatronen van bijvoorbeeld Dirksland of Sommelsdijk en Middelharnis met die van de drie Brabantse polders, dan blijkt wel dat die laatste wat rechtlijner van opzet zijn, hoewel de polder van Oude Tonge ook erg rechtlijnig is ingericht. Bij de nederzetting Ruigenhil zien we een vergelijkbare neiging tot rechtlijnigheid. De opzet komt in hoofdlijnen overeen met Oude Tonge, Sommelsdijk, Middelharnis, enzovoort, maar de kerkring is een strakke rechthoek geworden. Ook in de plattegrond van Fijnaart is die neiging tot rechtlijnigheid te herkennen. Wat daar echter meer opvalt, is dat het een bescheiden nederzetting is. Voor Standdaarbuiten geldt dat nog sterker. Deze twee dorpen hebben wel een voorstraat – achterstraten ontbreken – die uitkomt bij een kerk, maar het is de vraag of dit op z'n plaats was. Het valt namelijk te betwijfelen of zij de functies konden vervullen die deze plattegrond

Kadastrale minuutplannen van: a) Fijnaart (1819); b) Willemstad (1820); c) Colijnsplaat (1818).

rechtvaardigt. Ze lagen in de nabijheid van het oude land, en hun situering stond in geen verhouding tot de gunstige ligging van bijvoorbeeld Bruinisse of Sommelsdijk aan de grote wateren van Grevelingen en Haringvliet. Het zal geen toeval zijn dat Ruigenhil, centrum van nieuw land ver van het oude en gelegen aan het Hollands Diep, zich wel kon meten met de grote Flakkeese nederzettingen.

Waarom kozen de heren van Bergen op Zoom voor deze plattegronden? De situering van de dorpen bij de kruising van de dijk met een kreek valt uit pragmatische overwegingen te verklaren, maar de voorstraat met de kerkkring niet. Over de reden van de keuze voor deze plattegrond lezen we helaas ook in de rijkere zestiende-eeuwse bronnen niets. Natuurlijk kan worden aangedragen dat de uitgiftebrieven van Standdaarbuiten en Fijnaart zullen zijn opgesteld

naar voorbeeld van die uit de latere vijftiende eeuw: Sint Annaland, Ooltgensplaat en Sint Philipsland. En bij dit soort bedijkingen hoorden zulke voorname nederzettingen. Maar waren de economische voorwaarden en omstandigheden er niet naar, waarom dan de kosten en moeite nemen om zo'n nederzetting aan te leggen? Mogelijk werden de heren van Bergen op Zoom verblind door het aanzien en succes van de nederzettingen in de bedijkingen uit de vijftiende eeuw. Van onder meer Sommelsdijk en Middelharnis is namelijk bekend dat daar aan het begin van de zestiende eeuw de straten keurig geplaveid waren, dat op het kerkhof binnen de kerkkring monumentale kerken stonden en langs de voorstraten voorname stenen huizen (Boers, 1843, 149, 151, 190, 230-231, 265; Van der Zwan, 1978-1979, 66-74). Bovendien waren deze nederzettingen zo

succesvol dat bouwpercelen werden uitgegeven rond de kerkring en langs de dijk. Zo'n toekomst was slechts weggelegd voor Ruigenhil, vooral nadat Willem van Oranje er vanaf 1583 de vesting Willemstad van maakte (Van Nispen, 1983).

NIERVAERT, DINTELOORD, COLIJNSPLAAT EN DE ORANJES – 1558-1605

Voordat Willem van Oranje zich met Ruigenhil ging bemoeien had hij vanaf 1558 al 'een nieuw dorp in Niervaert' laten bouwen, de latere vesting Klundert (Delahaye, 1978; Van Ham, 2001, 57-58). Niervaert werd de centrale nederzetting in de zogenoemde Grote polder die de heren van Niervaert, Zevenbergen en Bergen op Zoom gezamenlijk lieten bedijken na een in 1555 met Willem van Oranje gesloten overeenkomst. Bij de bedijking en de aanleg van het dorp werd de bekende weg bewandeld, maar de plattegrond van het dorp wijkt af: de centrale as wordt gevormd door de stroom van een oude kreek met parallel daaraan aan beide kanten straten. De kerk is gesitueerd in de noordoosthoek. Hier dus niet een voorstraat met een kerkring, maar wel een aanzienlijke nederzetting die al snel succesvol bleek. De Oranjes kunnen worden beschouwd als het laatste adellijke geslacht dat met succes meerdere grote bedijkingen initieerde in de delta, zowel uit machtspolitieke overwegingen – zeker in het West-Brabantse – als met financiële motieven. Philips Willem, de oudste zoon van Willem van Oranje, was de drijvende kracht achter de inpoldering van Prinsenland en Colijnsplaat omstreeks 1600 (Hallema, 1955; De Klerk, 1998, 2006). Dinteloord in Prinsenland heeft een sterk op Niervaert gelijkend grondplan, de nederzetting

Colijnsplaat op Noord-Beveland is het laatste volwaardige ringstraatdorp dat werd gerealiseerd en met Ruigenhil het meest rechtlijnige.

In de tweede helft van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende vonden er nog verscheidene andere grote (her)bedijkingen plaats, bijvoorbeeld Nieuw-Vossemeer en Stavenisse, maar de nederzettingen die daarin werden aangelegd bleven overwegend bescheiden (Delahaye, 1976, 643-650; Smallengange, 1696, 749; Wilderom, 1964, 124-142). Het ontbrak er aan de diverse functies die eigen waren aan geslaagde voorstraat-kerkringnederzettingen zoals Sommelsdijk of Ooltgensplaat. De plattegronden kunnen dikwijls wel als afgeleiden, varianten of uitgekleden versies worden beschouwd van dit type, doorgaans ontbreekt echter een (complete) kerkring, zijn achterstraten afwezig en maakt de voorstraat weinig indruk. Kennelijk werd dit type plattegrond inmiddels als zeer navolgenswaardig beschouwd maar was de economische potentie van deze bedijkingen en daarmee van het nieuwe polderdorp te gering door een te weinig gunstige situering, door nabijgelegen ouder land met oudere nederzettingen en wellicht ook door een tekort aan invloed, regelkundig inzicht en doortastend optreden van de initiatiefnemers. Uit het overvloedige bronnenmateriaal over de bedijkingen van Colijnsplaat en Prinsenland blijkt namelijk dat dit enorme projecten waren die vooral waren weggelegd voor de allergrootsten, zoals de Oranjes. Het zal geen toeval zijn dat Prinsenland en Colijnsplaat behoren tot de allergrootste bedijkingen in de delta. Hier geldt weer het tot de verbeelding sprekende idee van de drie-eenheid nieuw land, nieuwe samenleving, knappe nederzetting.

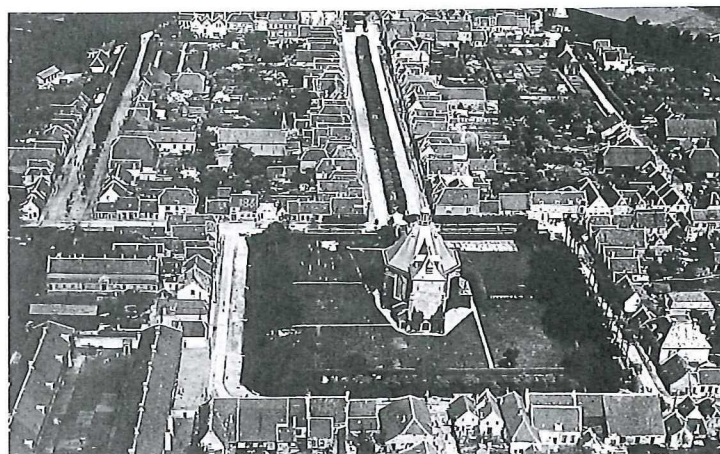
Tot de aannemers van Prinsenland en Colijnsplaat behoorden onder anderen Johan

van Oldenbarnevelt, prins Maurits en een groep van bestuurders, raadslieden en bankiers die ofwel in contact stonden met de kring rond Philips Willem ofwel burgemeester, schout of rentmeester waren ergens in de wijde omgeving van de bedijking (Hallema, 1955, 37-51).²⁰

Al deze lieden beschouwden deelname aan de bedijking als een goede belegging. Bij Prinsenland blijkt dat slechts een enkele boer deelde in de bedijking. De deelnemers investeerden dus om later het vruchtbare akkerland te kunnen verpachten, nadat het land in opdracht van Philips Willem of zijn zaakwaarnemers was ingepolderd en ingericht. Daarvoor werden landmeters ingehuurd die alles keurig uitmaten, rechtlijnig verkavelden en kaarsrechte lange wegen uitzetten met loodrecht daarop dwarswegen. Zowel de polder van Prinsenland als die van Colijnsplaat kreeg binnen de dijken, die de grillige vorm van de opwassen volgden, een orthogonale opzet. Was de organisatie van de bedijkingen in bijna twee eeuwen in hoofdlijnen weinig veranderd, de uitvoering daarvan werd in de loop der tijd langzamerhand verder gerationaliseerd. Dit hing ongetwijfeld samen

met innovaties binnen de landmeetkunde (Muller en Zandvliet, 1987, 5-59). Ook werd er steeds meer in kaart gebracht en op schrift gesteld. Van Dinteloord is bijvoorbeeld een plattegrond bekend uit de tijd van de aanleg omstreeks 1605 en van de polder Colijnsplaat bestaat een nauwkeurige kaart uit het jaar dat de bedijking werd voltooid, 1598 (Hallema, 1955, tussen 32 en 33; De Klerk, 1998, 18-19). Bovendien zijn er mooie bronnen bewaard gebleven over de aanleg van de nederzetting Colijnsplaat.

Hoewel we nog steeds niets lezen over de reden van de keuze voor de plattegrond of de situering ervan, wordt wel expliciet vermeld dat er landmeters worden ingehuurd om de straten en bouwpercelen van de nederzetting uit te zetten. In een stuk over de uitgifte van de bouwpercelen 'tot eenen rechten erffhijnsen' staan nog meer boeiende dingen. Degenen die een erf in cijns nemen, worden meteen in het eerste artikel verplicht om daarop binnen twee jaar 'tamelijcke bequame woonhuysinge met steenen muiren off ten minsten vooren ende achter eenen steenen gevel met steenen schouwen ende hart dack' te bouwen. Voor hun huis dienen

Luchtfoto van Willemstad, gezien vanuit het zuiden, omstreeks 1930. Midden voor is de kerkring te zien, vanaf de kerk naar boven de Voorstraat, die bovenaan eindigt bij de haven aan de dijk.

zij te zorgen voor het stenen plaveisel van de straat. De breedte van de voorstraat en de andere straten wordt ook vastgelegd (geciteerd in De Bruin en Wilderom, 1961, 95). Het is alsof we bouwverordeningen lezen die het fraaie straatbeeld van Sommelsdijk of Middelharnis hebben bewerkstelligd. En het gaat nog verder: er wordt verordend dat bepaalde straathoeken niet onbebouwd mogen blijven of slechts plaats bieden aan een schuur (De Klerk, 1998, 22). Langs de voorstraat wordt voorname bebouwing gewenst. De voorstraat werd dus beschouwd als representatieve hoofdstraat, precies zoals deze tot op de dag van vandaag oogt in de geslaagde ringstraatdorpen.

OMSTREEKS 1600 – VAN DE ZUIDWESTELIJKE DELTA NAAR NOORD-HOLLAND?

De inpolderingen van Colijnsplaat en Prinsenland markeerden een periode van een kleine tweehonderd jaar doordacht, doelgericht en lucratief project ontwikkelen in de zuidwestelijke delta. In deze periode, die in 1415 inzette met Dirksland, werd op initiatief van enkele invloedrijke adellijke families in samenwerking met andere ondernemende lieden een reeks grootschalige bedijkingen gerealiseerd; Overflakkee en aanzienlijke delen van de nabijgelegen Zeeuwse eilanden en in West-Brabant, werden op de zee gewonnen en gingen fungeren als rijke akkerbouwgronden. Elk van deze grote bedijkingen kreeg een nederzetting die passend werd geacht voor de nieuwe samenleving die in het nieuwe land werd geboren.

Zo kwam een uitzonderlijke reeks nederzettingen tot stand met steeds dezelfde opzet. In de plattegronden is de voorstraat het bepalende element: in ruimtelijke zin de ver-

binding tussen haven, polderdijk en kerkkring, in maatschappelijke zin de plaats waar de centrale bestuurlijke, economische en sociale functies van het nieuwe land samen komen, bovendien het gezicht van de meer dan alleen agrarische samenleving. De welbewuste aanleg van deze nederzettingen, als onlosmakelijk onderdeel van de grote bedijkingen, is te danken aan Adriaan van Borselen en zijn vrouw Anna van Bourgon-dië, enkele markiezen van Bergen op Zoom en een paar Oranjes – stuk voor stuk tot de verbeelding sprekende projectontwikkelaars met een visie.

Na bijna twee eeuwen vol activiteit in de zuidwestelijke delta verschoof het zwaartepunt van de grootschalige landaanwinningprojecten omstreeks 1600 naar Noord-Holland. Nadat in de omgeving van Alkmaar in de loop van de zestiende eeuw enkele kleine meren waren drooggemaakt, werd in 1597 de Zijpe bedijkt, waarop in de eerste decennia van de zeventiende eeuw de bedijking van de Wieringerwaard en een reeks grote droogmakerijen volgde, waaronder de Beemster, de Purmer en de Wormer.²¹ Opmerkelijk genoeg was Johan van Oldenbarnevelt nauw betrokken bij zowel Colijnsplaat en Prinsenland als de Wieringerwaard en de Beemster.²² Bij alle vier de projecten speelde hij een organisatorische rol, in de eerste drie had hij tevens een financieel aandeel. Dit doet de vraag rijzen hoe de grote projecten in Noord-Holland zich verhouden tot de grootschalige bedijkingen in de zuidwestelijke delta.

Het is hier niet de plaats om deze vraag te beantwoorden. Wel noem ik graag een paar punten die in overweging genomen kunnen worden bij verder onderzoek. Als het gaat om de vorm en betekenis van de nederzettingen, het onderwerp van deze bijdrage, dan kan worden vastgesteld dat die in de droogmakerijen anders

is.²³ Kijken we echter naar de motieven, de organisatie en de manier waarop een groep ondernemende lieden het risico deelt en investeert in een groot landaanwinningsproject, dan lijken er op het eerste gezicht veel overeenkomsten te bestaan. Dit zou kunnen betekenen dat er in de motieven voor en de organisatie en praktijk van de landaanwinning, vanaf ten minste het begin van de vijftiende eeuw tot in de zeventiende eeuw doorlopende lijnen zijn aan te merken. Van een breuk tussen de zogenoemde middeleeuwen en de nieuwe tijd is dan dus geen sprake. Is dat het geval, dan komt dit overeen met de stedenbouwkundige praktijk in de Noordelijke Nederlanden, waarin een sterke continuïteit is waar te nemen van de veertiende

tot en met de zeventiende eeuw – dit in tegenstelling tot wat lang is verondersteld: een scherp onderscheid tussen een zogenaamde ‘organische’ middeleeuwse stedenbouw en een ‘rationele’ renaissancistische stedenbouw.²⁴

Blijft het natuurlijk de opgave om te verklaren waarom die verschuiving van het zuiden naar het noorden plaatsvond en om te bekijken of en waarom in de loop der tijd meer of minder ingrijpende veranderingen optraden in de organisatie, uitvoering en inrichting van die landaanwinningsprojecten. Vanzelfsprekend moet dit onderzoek worden geplaatst binnen het kader van zowel de algehele landschappelijke als de economische transformatie van West-Nederland vanaf de veertiende tot en met de zeventiende eeuw.²⁵

NOTEN

- 1 Graag dank ik Anton Kos voor zijn commentaar. Een kortere versie van het eerste deel (over de vijftiende eeuw) van deze bijdrage is verschenen als Rutte, 2007.
- 2 Ook wordt wel gesproken van voorstraatdorpen of dorpen van het Flakkeese type. Zie en vergelijk: De Klerk, 1972, 1991; Renes, 1985. Eigenlijk zouden ze voorstraatkerkingnederzettingen moeten heten, eventueel ring-straatdorpen, maar dat toont niet op schrift, dus gebruik ik hier ringstraatdorp.
- 3 Zie over typologieën en de betekenis daarvan bijvoorbeeld Renes, 1982.
- 4 De kadastrale minuutplannen uit de eerste helft van de negentiende eeuw

zijn de eerste nauwkeurig opgemeten plattegronden van de nederzettingen. Deze plattegronden zijn goed bruikbaar als bron, aangezien vanaf de aanleg van de nederzettingen in de vijftiende en zestiende eeuw tot het in kaart brengen daarvan op de kadastrale minuutplannen in de eerste helft van de negentiende eeuw weinig veranderingen zijn opgetreden. In de literatuur wordt dit verschijnsel dikwijls aangeduid met de term inertie: een grote mate van resistentie van een eenmaal aangelegde structuur. Zie daarover bijvoorbeeld Renes, 2005, 33-35. De grote betekenis van de uitgiftebrieven wordt verderop in deze bijdrage duidelijk, wanneer wordt geput uit de rijkdom aan gegevens die deze schriftelijke bronnen

bevatten. De uitgiftebrieven van de grote bedijkingen van Overflakkee zijn grotendeels te vinden in Teixeira de Mattos, 1941, 213-236 en Van der Zwan, 1978-1979. Een andere belangwekkende studie over de Overflakkeese bedijkingen is Boers, 1843.

- 5 De uitgiftebrief van Dirksland is opgenomen in Van Alkemade en Van der Schelling, 1729, 238-241. Zie ook Boers, 1843, 141-143.
- 6 Deze situatie werd al eerder vastgesteld door bijvoorbeeld Den Uyl, 1952, 87. Naast de genoemde kadastrale minuutplannen (zie afbeeldingen) is gebruikgemaakt van de *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000* (1990). 1 West-Nederland 1839-1859 en 4 Zuid-Nederland 1838-1857. Groningen.

- 7 Voor zover bekend is Dirksland het eerste nieuw aangelegde dorp in een bedijking dat een plattegrond kreeg met een kerkring en een voorstraat. 's-Heer Arendskerke op Zuid-Beveland wordt wel als prototype beschouwd. Dat was een ouder dorp met een kerkring waaraan later een voorstraat werd toegevoegd. Hierover is echter niets met zekerheid bekend. Zie De Klerk, 1991, 71-76.
 - 8 Beenhakker, 1999; Verseput, 1950. Zoals opgemerkt vonden benoorden het Haringvliet gedurende de vijftiende en zestiende eeuw eveneens grote bedijkingen plaats, zoals die van de Hoekse Waard. De dorpen in deze bedijkingen hadden echter niet dezelfde opzet als de reeks die in deze bijdrage centraal staat. In de tweede helft van de veertiende eeuw werden ook al enkele opwassen van Voorne-Putten bedijkt: Oudenhorn (1355), Nieuwenhoorn (1367) en Nieuw-Helvoet (1395). De uitgiftebrieven van deze polders vertonen overeenkomsten met die van de Overflakkeese bedijkingen. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat ze een voorbeeld-functie hebben vervuld, maar de brieven zijn minder omvattend. Zie Van Alkemade en Van der Schelling, 1729; Klok, 1932, 82-92; Don, 1992, 21-32; Rutte, 2008.
 - 9 De octrooibrief van Grijsoord, Duivenwaard en de Tonge is opgenomen in Van Mieris, 1756, 569.
 - 10 De uitgiftebrief van de Tonge is grotendeels opgenomen in Teixeira, 1941, 218-220 en Van der Zwan, 1978-1979, 61. Zie ook Boers, 1843, 188.
 - 11 De uitgiftebrief van Sommelsdijk is opgenomen in Van der Zwan, 1980.
 - 12 De tekst van de overeenkomst is grotendeels opgenomen in: Teixeira, 1941, 225-227.
 - 13 Bijvoorbeeld Uytgifte, 1665, fol. 15.
- Wat de precieze opbrengsten waren voor de verschillende betrokkenen bij de bedijkingen, zoals octrooihouders, uitgevers en medebedijkers, is niet eenvoudig vast te stellen en de gecompliceerde berekeningen, formules en schattingen die hiervoor nodig zijn – indien het bronnenmateriaal deze al toelaat – vallen buiten het bestek van deze bijdrage.
- 14 Adolf van Kleef was een zoon van Maria van Bourgondië, de zuster van Philips de Goede, die de vader van Anna van Bourgondië was. Anna trouwde dus met een neef.
 - 15 De octrooibrief van Sint Annaland is opgenomen in Smallegange, 1696, 750. De uitgiftebrief van Sint Annaland is grotendeels opgenomen in Van der Zwan, 1978-1979, 63-64.
 - 16 De octrooibrief en de uitgiftebrief van Sint Adolfsland zijn opgenomen in Hovy, 1977, 87-101.
 - 17 De bedijking van Sint Philipsland ging in 1511 verloren, werd herbedijkt, maar overstroomde in 1530 en 1532 weer. Pas in 1645 werd Sint Philipsland opnieuw bedijkt. Het kreeg toen een dorp met een voorstraat en een kerkring. Het is niet duidelijk hoe het dorp eruitzag dat werd aangelegd na de bedijking van 1487. Wel is zeker dat er toen een dorp en een kerk zijn gebouwd. Zie daarover Uil, 1987, 11 en Wilderom, 1964, 142-143. Gezien de vorm van de dorpen in de andere bedijkingen van Adriaan van Borselen, Anna van Bourgondië en Adolf van Kleef mogen we aannemen dat ook het eind vijftiende-eeuwse dorp Sint Philipsland bestond uit een voorstraat en een kerkring.
 - 18 De dorpen die in de vijftiende en zestiende-eeuwse bedijkingen in de Hoekse Waard werden aangelegd, tonen verschillende plattegronden die mogelijk waren. Zie Den Uyl, 1956 en Rutte, 2008.
 - 19 De maten van de bouwpercelen variëren. In keuren uit de zestiende eeuw lezen we hier en daar, bijvoorbeeld in Sommelsdijk, over 'het vierkant van desen durpe' (Van der Zwan, 1978-1979, 67). Mogelijk werd het ook zo beschouwd ten tijde van de aanleg: het oppervlak van de te bouwen nederzetting werd afgepaald als rechthoek (in die tijd ook aangeduid als vierkant) en twee vijfde deel, een vierkant, werd bestemd voor de kerk en het kerkhof, de rest, drie vijfde deel, voor de voorstraat met daarlangs de uit te geven bouwpercelen.
 - 20 Hallema maakt in zijn boek uitgebreid gebruik van het beschikbare bronnenmateriaal. Hallema, 1955.
 - 21 Zie over de droogmakerijen in Noord-Holland bijvoorbeeld Stol, 2005 en Reh et al., 2005. Vergelijk: Van de Ven, 1996, 107-111, 123, 131-136.
 - 22 Bij de eerste serieuze poging tot bedijking van de Zijpe in 1552 werd de hulp ingeroepen van de West-Brabantse waterbouwkundige Andries Vierlingh (Reh et al., 2005, 85-88). Zie over de rol van Van Oldenbarnevelt in de Wieringerwaard en de Beemster: Reh et al., 2005, 104-109; Borger, 2004, 77-81. De rol van Johan van Oldenbarnevelt bij de bedijkingen in het zuiden van Holland en de bedijkingen en droogmakerijen in het noorden is nog niet diepgaand onderzocht. J. den Tex wijst in zijn indrukwekkende biografie van Johan van Oldenbarnevelt een paar keer op de betrokkenheid van de landsadvocaat en raadpensionaris van de Staten van Holland bij bedijkingen, organisatorisch en/of financieel, maar zijn precieze rol en betekenis worden niet duidelijk (Den Tex, 1960, 71-73).

- en 123; 1962, 510-513; 1970, 58-61). Zie wel: Van Zwet, 2009.
- 23 Voornaam nederzettingen met nadrukkelijk niet-agrarische functies, zoals Sommelsdijk of Willemstad, ontbreken in de Noord-Hollandse droogmakerijen. Overigens is een vergelijking en analyse van vorm en functie van de bescheiden dorpen in de droogmakerijen, bijvoorbeeld Midden-Beemster, met de nederzettingen in de bedijkingen van de Hoekse Waard en enkele vooral zeventiende-eeuwse (her)bedijkingen in Zeeland, waaronder Borssele en Schoondijke, misschien wel de moeite. Vergelijk: De Klerk, 1998, 7-15; Den Uyl, 1956; Rutte, 2008.
- 24 Zie over de stedenbouwkundige praktijk van de veertiende tot en met de zeventiende eeuw Rutte, 2006. Voor een kritische beschouwing over 'de middeleeuwse' en 'de renaissance' stedenbouw zie Boerefijn, 2003.
- 25 Zie en vergelijk: Van Bavel en Van Zanden, 2004; Borger, 2007, 48-61; Hoppenbrouwers, 2002. Zie voor een beknopte samenvatting van de offensieve bedijkingsactiviteiten in Nederland bijvoorbeeld Stol, 1993, 59-72.
- deltagebied'. *Landbouwkundig tijdschrift* 92, 12, 416-422.
- Bavel, B.J.P. van en J.L. van Zanden (2004). 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c.1350-c.1500'. *Economic History Review* 57, 3, 503-532.
- Beenhakker, A. (1999). 'Het landschap van Overflakkee: Zeeuws en toch anders'. *Zeeland* 8, 3, 81-89.
- Boerefijn, W. (2003). 'Over de ideale uitleg van de stadsstraat circa 12de-16de eeuw: Misvattingen omtrent de "Renaissance" in de stedenbouw'. *Bulletin KNOB* 102, 4/5, 138-147.
- Boers, B. (1843). *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*. Sommelsdijk.
- Borger, G.J. (2004). 'De Beemster - ideaal of compromis'. In: R.M. van Heeringen, E.H.P. Cordfunke, M. IJssink en H. Sarfatij (red.). *Geordend Landschap. 3000 jaar ruimtelijke ordening in Nederland*. Verloren, Hilversum, 75-102.
- Borger, G.J. (2007). *Het verdwenen veen en de toekomst van het landschap*. Amsterdam.
- Bruin, M.P. de en M.H. Wilderom (1961). *Tussen Afsluitdammes en Deltadijken I: Noord-Beveland. Geschiedenis van strijd, nederlaag en overwinning op het water*. Middelburg/Vlissingen.
- Cuijpers, J. (2003). 'De Lange Weg. De ontwikkeling van de polder-inrichting in westelijk Noord-Brabant'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 21, 3, 103-109.
- Dane, K. (1950). *Willemstad. Historisch overzicht van stad en polder*. Klundert.
- Dek, A.W.E. (1954). *Genealogie der graven van Holland*. 's-Gravenhage.
- Dek, A.W.E. (1979). *Genealogie der heren van Borselen*. Zaltbommel.
- Delahaye, A. (1976). *Nieuw-Vossemeer tot 1809*. Z.p.
- Delahaye, A. (1978). *De Vesting Klundert*. Z.p.
- Don, P. (1992). *Voorne-Putten. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Zeist/Zwolle.
- Fockema Andreae, S.J. (1924). 'De dorpen van Overflakkee en hun type'. *Het geïllustreerd Gemeentebled* 6, 2, 36-40.
- Fockema Andreae, S.J., E.H. ter Kuile en M.D. Ozinga (1948). *Duizend jaar bouwen in Nederland. Deel 1: De bouwkunst in de middeleeuwen. Stad en dorp*. Allert de Lange, Amsterdam.
- Gouw, J.L. van der (1987). 'Rechtsbronnen van Stad aan 't Haringvliet'. *Verslagen en Mededelingen Oud-Vaderlands Recht, Nieuwe Reeks* 5, 65-91.
- Hallema, A. (1955). *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland in de zeventiende eeuw*. Dinteloord.
- Ham, W. van (1967). 'Westbrabantse dorpsplattegronden'. *Brabantia* 16, 125-133.
- Ham, W.A. van (1979). 'De vroegste jaren van Fijnaart, alias Vrouw Jacobsland'. In: *De Heren XVII van Nassau Brabant*. Z.p., 28-40.
- Ham, W. van (2001). 'Macht, water en modder. Politieke geschiedenis en het West-Brabantse zeekleilandschap (twaalfde-zeestiende eeuw)'. *Brabants Heem* 53, 2, 45-61.
- Hooft, P.J. 't (1944). *Dorpen in Zeeland*. (Heemschutserie 38). Allert de Lange, Amsterdam.
- Hoppenbrouwers, P.C.M. (2002). 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-1570'. In: T. de Nijs en E. Beukers (red.). *Geschiedenis van Holland. Deel I: tot 1572*. Verloren, Hilversum, 103-148.
- Hovy, L. (1977). *Ooltgensplaat, een ambachtshoofdstad tijdens de republiek*. Amsterdam.
- Jumelet, S.A. (1985). *Bruinisse in de loop der eeuwen 1467-1984*. Bruinisse.
- Klerk, A.P. de (1972). *Een typologie van de nederzettingen op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden*. (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit). Amstelveen.

LITERATUUR

Alkemade, K. van en P. van der Schelling (1729). *Beschrijving van de stad Briele, en den lande van Voorn. Deel 2*. Rotterdam.

Baars, C. (1979). 'Geschiedenis van de bedijking van het deltaggebied'. *Landbouwkundig tijdschrift* 91, 2, 29-36.

Baars, C. (1980a). 'Geschiedenis van de dijkbouw in het deltaggebied'. *Landbouwkundig tijdschrift* 92, 1, 15-23.

Baars, C. (1980b). 'De oorspronkelijke verkaveling van de polders in het

- Klerk, A.P. de (1988). 'Planologie ten plattelande. Over aspecten van planning in de genese van Zeeuwse dorpen'. In: S. Barends et al. (red.). *Planning in het verleden*. (Nederlandse Geografische Studies 68). K.N.A.G., Amsterdam/Geogr. Inst. R.U., Utrecht, 119-130.
- Klerk, A.P. de (1991). 'Dorpen in soorten. De Zeeuwse dorpen, onderscheiden naar hun plattegrondsvorm'. In: K. Bos, J. van Damme en A. de Klerk (red.). *Dorpen in Zeeland*. SNR, Middelburg, 69-80.
- Klerk, A.P. de (1998). *Het Zeeuwse monument. Het voorstraatdorp Colijnsplaat*. Goes.
- Klerk, A.P. de (2006). 'Dinteloord, een dorp als (g)een ander? Dorpen van de nieuwe tijd op het nieuwe land van Zuid-West-Nederland'. *Jaarboek Cultuurhistorische vereniging 'Nyen aenwas van Nassau' Dinteloord en Prinsenland* 14, 5-30.
- Klok, J. (1932). *Voorne en Putten*. Utrecht.
- Mieris, F. van (1756). *Groot Charterboek der Graaven van Holland en Zeeland en heren van Vriesland. Deel iv*. Leiden.
- Muller, E. en K. Zandvliet (red.) (1987). *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*. Alphen aan den Rijn.
- Nispen, C.A.I.L. van (1983). *De Vesting Willemstad*. Z.p.
- Reh, W., C. Steenbergen en D. Aten (2005). *Zee van Land. De droogmakerij als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur*. Uitgeverij Noord-Holland, Wormer.
- Renes, J. (1982). *Typologieën van bewonings- en perceelvormen; een overzicht van bestaand werk in Nederland en buurlanden*. (Landschapstudies 1). Pudoc, Wageningen.
- Renes, J. (1985). *West-Brabant. Een cultuurhistorisch landschapsonderzoek*. (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 26). Brabants Heem, Waalre.
- Renes, H. (2005). 'De stad in het landschap'. In: R. Rutte en H. van Engen (red.). *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*. Verloren, Hilversum, 15-46.
- Rutte, R. (2006). 'Groeï en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw'. *OverHolland* 3, 27-55.
- Rutte, R. (2007). 'Projectontwikkelen in de zuidwestelijke delta. Adriaan van Borselen, Anna van Bourgondië en de nederzettingen in de grote 15e-eeuwse bedijkingen'. In: J.J.J.M. Beenakker, F.H. Horsten, A.M.J. de Kraker en H. Renes (red.) (2007). *Landschap in ruimte en tijd. Liber amicorum aangeboden aan prof.dr. Guus J. Borger*. Aksant, Amsterdam, 305-316.
- Rutte, R. (2008). 'Wording en vorm van de dorpen in de bedijkingen van Voorne-Putten en de Hoekse Waard (13e-17e eeuw)'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 26, 2, 53-66.
- Smallegange, M. (1696). *Nieuwe Cronyk van Zeeland, eerste deel*. Middelburg.
- Stol, T. (1993). *Wassend water, dalend land. Geschiedenis van Nederland en het water*. Kosmos, Utrecht/Antwerpen.
- Stol, T. (2005). 'Droogmakerijenlandschap'. In: S. Barends et al. (red.). *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*. Matrijs, Utrecht, 80-92.
- Teixeira de Mattos, L.F. (1941). *De Waterkeeringen, Waterschappen en Polders van Zuid-Holland, Deel xi: De eilanden (Vervolg), Afdeling vii: Het eiland Goedereede en Overflakkee*. 's-Gravenhage.
- Tex, J. den (1960). *Oldenbarnevelt i. Opgang: 1547-1588*. Haarlem.
- Tex, J. den (1962). *Oldenbarnevelt ii. Oorlog: 1588-1606*. Haarlem.
- Tex, J. den (1970). *Oldenbarnevelt iv. Documentatie*. Haarlem.
- Uil, H. m.m.v. J.A. Klompe (1987). *Sint Philipsland, eiland in de Zeeuwse delta 1487-1987*. Sint Philipsland.
- Uyl, R.G. den (1952). 'De dorpen van Flakkee'. *Jaarverslag Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland*, 28-35.
- Uyl, R.G. den (1956). 'Dorpen in de Hoeksewaard'. *Jaarverslag Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland*, 31-41.
- Uytgifte ende Hantvesten, Van 't Bedijcken van Middelharnisse (1665). Delft.
- Ven, G.P. van de (red.) (1996). *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Matrijs, Utrecht.
- Verseput, J. (1950). 'Het ontstaan van Goeree-Overflakkee'. *Zuid-Hollandse studiën* 1, 68-82.
- Verseput, J. (1953). *Middelharnis, een eilandgemeente*. Rotterdam.
- Wilderom, M.H. (1964). *Tussen Afsluitdammen en Deltadijken ii: Noord-Zeeland (Schouwen-Duiveland, Tholen en St.-Philipsland)*. Middelburg/Vlissingen.
- Zwan, A. van der (1978-1979). 'Ringdijkdorpen – een ontstaansgeschiedenis'. *De Motte*, 55-77.
- Zwan, A. van der (1980). 'Sommelsdijk, een Zeeuwse enclave in Zuid-Holland'. *De Motte*, 4-23.
- Zwet, H. van (2009). *Lofwaardighe dijkagies en miserabele polders. Een financiële analyse van landaanwinningprojecten in Hollands Noorderkwartier, 1597-1643*. Verloren, Hilversum.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

- e Algemeen Rijksarchief, Brussel 63
 z Collectie F. Beekman, Den Haag 56
 23 v Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch, Hattinga-Atlas Staats-Brabant 64
 r Gelders Archief, Arnhem 40
 z Historisch Centrum Het Markiezenhof, Bergen op Zoom 65 links
 c IHAUU, faculteit bouwkunde, tu Delft 81, 90
 v Sjoerd Kluiving, Delft 66, 67
 f Adrie de Kraker, Zaamslag 65 rechts
 ii Dré van Marrewijk, Utrecht 6
 n Uitgeverij Matrijs, Utrecht 13, 15, 16
 z Nationaal Archief, Den Haag 53
 f National Gallery, Londen 79
 z Privécollectie 39
 ii Hans Renes, Utrecht 24
 S RJ Foto-Videoproductie, Gemert omslag
 v K. Tomei, Flying Camera, Eindhoven 42
 24 z Vrije Universiteit, Amsterdam 35, 52, 57
 f Vrije Universiteit, Amsterdam, Bert Brouwenstijn 32, 34, 36, 38
 d Watwaswaar.nl 74, 80, 88
 v Wikipedia 42
 c
 z
 25 z Overgenomen uit:
 z Blijdenstijn, R., (2005). *Tastbare tijd; cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*: 18
 f Nota Belvedere (1999): 21
 b Sleen, W.G.N. van der (1912). *Bijdrage tot de kennis der chemische samenstelling van het duinwater in verband met de geo-mineralogische gesteldheid van den bodem*: 54
 o Topografische Atlas van het Koninkrijk der Nederlanden (1868): 72
 n
 5

LITI

Alker
 (1725
 den I
 Baars
 bedij
 Land
 Baars
 dijk
 kund
 Baars
 verk

COLOFON

Historisch cultuurlandschap in Nederland. Vijf bijdragen is in 2010 uitgegeven door Stichting Matrijs. De tekst is gezet in de letters Minion en Myriad. De vormgeving van het binnenwerk en omslag werd verzorgd door Annemarie Zijl, Zwolle. De beelden zijn gelithografeerd door VanVliet: dtp, Houten. Het boek is gedrukt bij drukkerij Ten Brink in Meppel.

Stichting Matrijs werd in 1981 opgericht om door middel van publicaties de belangstelling voor geschiedenis, landschap, archeologie en monumenten te bevorderen. Matrijs werkt zonder winsttoegmerk.

Voor meer informatie:

Uitgeverij Matrijs
 Postbus 670
 3500 AR Utrecht
 telefoon 030-2343148
 fax 030-2319824
 e-mail uitgeverij@matrijs.com
 website www.matrijs.com